

קורס מורי דרך תשע"ז (2016 – 2017)

בית הספר לתעירות אתגרית, המכללה האקדמית בוינגייט

דו"ח סיור 47

ירושלים בימי בית ראשון – עיר דוד

נועם זיו

מסלול הסיור (אתרים מרכזיים):

מרכז המבקרים , בית הצופה , שטח G , ארמון דוד , תצפית מעל מבנה האבן המדורג , תצפית חומות , מערכת המים, פיר וורן והמערכת הכנענית , הפסקת צהרים ליד שטח E , מפעלי בניה של חזקיהו , בית מיוחס , כתובת תאודוטוס , בריכת השילוח , הרחוב המרוצף , תעלת הביוב , חניון גבעתי , קבר דוד , מרכז המבקרים

תאריך הסיור: 12.3.2017

מדריך הסיור: נועם נחשון

לו"ז ומנהלות

הערות	מנהלות ועזרים	פירוט הפעילות
	האוטובוס לא יכול לעמוד ליד שער עיר דוד. הנהג ממתין ליד גת שמנים וחוזר ע"פ קריאה	הגעה לעיר דוד
שירותים	<u>מידע</u> עיר דוד היא גן לאומי שמופעל ע"י עמותת פרטית, עמותת אלע"ד. האתר סגור בשבת . בכניסה מקבלים אישורי כניסה לנקודות ביקור שהוזמנו לפי שעות. <u>הזרחה ברחבה משמאל לכניסה – בכרם הזיתים</u>	כניסה לעיר דוד
		תצפית מ"בית הצופה"
	האתר סגור לעיתים לרגל חפירות. יש להתעדכן באתר האינטרנט	תצפית שטח G
שירותים	רצוי להצטייד בסמן לייזור חזק (נכון לכל האתרים)	תצפית מעל מבנה האבן המדורג – בית אחיאל
		תצפית אל מבנה האבן המדורג
		תצפית חומות
	יש להצטייד בפנסים. במידה וההליכה בנקבה הרטובה יש להצטייד בבגדים להחלפה ומגבות	מערכת המים – פיר וורן ומערכת המים הכנענית
	במדשאה סמוך לשטח E	הפסקת צהרים
		שטח E
		מפעלי הבניה של חזקיהו
		בית מיוחס
		כתובת תאודוטוס
שירותים		בררכת השילוח וכנסיית השילוח
		חניון גבעתי
שירותים, חנות נוחות, חנות מזכרות		סיכום בכניסה לעיר דוד

מפת הסיור

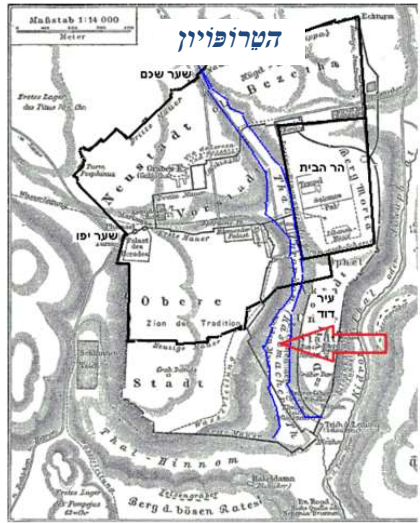

מסלול הסיור:

מרכז המבקרים < בית הצופה < שטח G
 < ארמון דוד < תצפית מעל מבנה האבן
 המדורג < תצפית חומות < מערכת
 המים, פיר וורן והמערכת הכנענית <
 הפסקת צהרים ליד שטח E < מפעלי
 בניה של חזקיהו < בית מיוחס < כתובת
 תאודוטוס < בריכת השילוח < הרחוב
 המרוצף < תעלת הביוב < חניון גבעתי
 < קבר דוד < מרכז המבקרים

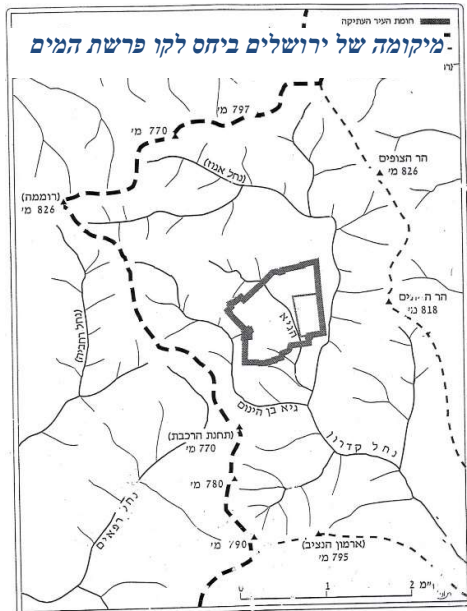
תוכן ההזרחה			אתר
			עיר דוד ע"פ תקופות
תקופה	תאריך	אופי הישוב	
עות'מאנית	מאות 16-20 לספירה	יישוב מרכזי	
צלבנית ואיובית	מאות 11-12 לספירה	יישוב מרכזי	
אסלאמית הקדומה	מאות 7-11 לספירה	יישוב מרכזי	
ביזנטית	מאות 4-6 לספירה	יישוב מרכזי	
רומית מאוחרת	מאה 1-3 לספירה	יישוב מרכזי	
רומית קדומה	מאה 1 לפנה"ס – 1 לספירה	יישוב מרכזי חורבן בית שני 70	
פרסית, בית 2	מאות 4-6 לפנה"ס	עיר מבוצרת חורבן בית ראשון 586 בניית בית שני 516	
ברזל 2 – ישראלית בית 1	מאות 6-10 לפנה"ס	עיר מבוצרת – שלמה בניין בית ראשון 831 מאה 8 חזקיהו	
ישראלית – ברזל 1	מאות 10-12 לפנה"ס	עיר מבוצרת – דוד	
ברונזה מאוחרת 2	1200-1400 לפנה"ס	עיר ממלכה – יבוס	
ברונזה מאוחרת 1	1400-1550 לפנה"ס	עיר ממלכה	
ברונזה תיכונה ב2	1550-1700 לפנה"ס	עיר מבוצרת	
ברונזה תיכונה א2	1700-2000 לפנה"ס	עיר מבוצרת	
ברונזה קדומה 3	2200-2400 לפנה"ס	עיר מבוצרת	
ברונזה קדומה 1	2400-3300 לפנה"ס		
<p>אוריינטציה כללית: אנו נמצאים על "הגבעה המזרחית". מצפון העופל ומעליו הר הבית, ממזרח למטה נחל קדרון (בימי קדם היה 10-15 מטר יותר עמוק מהיום), ומעבר אליו הר הזיתים. ממערב "הגבעה המערבית" היא ציון. ציון היה בתחילה שם ההר שמאוחר יותר הפך לשם העיר שהיתה עליו, ואחר כך השם עבר להיות נרדף לשמה של כל ארץ ישראל ("התקווה").</p>			תצפית מ"בית הצופה

חלק מציון מוקף בחומות הטורקיות, בתוכן רואים את הרובע היהודי. חלק מציון נמצא מחוץ לחומות הטורקיות (בימי סוף בית ראשון חלק זה היה בתוך החומות).

בינינו ובין הגבעה המערבית מפריד "הגיא", הוא הטרופיון או "עמק עושי הגבינה". זהו עמק החוצה את ירושלים העתיקה מצפון לדרום. הוא נכנס לעיר דרך שער שכם ויוצא ממנה דרך שער האשפות, עובר ממערב לעיר דוד ונשפך לנחל קדרון סמוך למפגש שלו עם גיא בן הינום. נקודת המפגש ביניהם היא הקצה הדרומי ביותר של עיר דוד, בסמוך לבריכת השילוח. בספר תהילים כתוב "ירושלים הרים סביב לה", הכוונה למוריה, הר הזיתים והגבעה המערבית. מבחינה טופוגרפית ירושלים מוגנת היטב מכל צדדיה חוץ מהצד הצפוני הגבוה. זה מקור הביטוי שאמר הנביא

ירמיהו "מִצְפּוֹן תִּפְתַּח הָרָעָה, עַל כָּל-יִשְׁבֵי הָאָרֶץ" בהתייחסו לאשורים שבאו מצפון. משערים כי בשל נקודת התורפה הצפונית היה בה חפיר, אלא שהוא עדיין לא התגלה. במורדות הקידרון נמצאים שטחים יחסית מישוריים בהם היה "גן המלך" שכנראה הושקה ע"י מי מעין הגיחון באמצעות תעלה שחילקה את המים לאורך הנחל. כיום המעין נמצא נמוך מנחל הקדרון, אבל בימי דוד היה המצב הפוך והנחל היה נמוך בהרבה, מה שאפשר הובלת המים בגרביטציה לגן המלך.

דרך גב ההר איננה עוברת בירושלים הקדומה אלא כמה קילומטרים מערבית לה. ע"פ חלק מהחוקרים היה זה חיסרון של ירושלים. מבני השלטון העיקריים אמורים להיבנות בחלקה הגבוה של העיר. בהתחשב בכך בימי דוד לא היה הר המוריה מיושב, הרי שאנו בחלקה הצפוני ביותר והגבוה ביותר, לכן אנו אמורים למצוא אותם כאן. למטה ב"שטח G" אנחנו רואים את מבנה האבן המדורג שהוא מבנה יבوسی (כנעני). ההשערה המקובלת היא שהוא נועד לתמוך במבנה שמעליו שהיה מבנה השלטון.

קבורת המתים בתקופת בית ראשון היתה מחוץ לעיר (חוץ מדוד עצמו שנקבר בתוכה) וניתן לראות את מערות הקבורה בהר הזיתים בתחתית שכונת סילוואן. מערות אלו נועדו לקבורת אנשים אמידים, בעוד שרוב המתים נקברו כמו היום, בקבר חפור בקרקע (לכן אין היום ממצאים). במבט לאזור הצפוני של סילוואן ניתן לראות פתח מלבני של מבנה קבורה. מעליו משערים שהיתה בנויה פירמידה (מסמלת את הנפש, רוח האדם). זהו המפורסם מבין קברי בית ראשון בכפר השילוח (סילוואן), והיחיד שאינו מערת קבורה אלא מבנה מונוליטי חצוב.

במבט דרומה רואים מבנה עם דגל בראש הר האצל (ג'בל מוכאבר). זהו ארמון הנציב, מבנה שלטון שהוקם בירושלים בתקופת המנדט הבריטי לשמש כמקום מגוריו וכלשכתו של הנציב העליון הבריטי. היום נמצא שם המטה הראשי של האו"ם בירושלים. שם החלו קרבות ירושלים במלחמת ששת הימים. מעט משמאל שכונת ג'בל מוכאבר. בינינו ובין ארמון הנציב, ומימין, שכונת אבו תור הידועה גם בשם גִּבְעַת חֲנַנְיָה היא שכונה חצויה יהודית-ערבית. בין השנים 1948–1967 הייתה השכונה חצויה בידי" הקו העירוני "בין מערב ירושלים הישראלית למזרח ירושלים הירדנית, לאחר שהחלק העליון המערבי של השכונה נכבש על ידי ישראל במלחמת העצמאות ואילו החלק התחתון נכבש על ידי ממלכת ירדן. חלקה היהודי של השכונה הוא כיום שכונת יוקרה, ובה וילות ערביות לצד בתי דירות מודרניים הבנויים בסגנון שמשתלב באופי השכונה.

בית הקברות היהודי בהר הזיתים

העובדה כי הר הזיתים קרוב לעיר העתיקה של ירושלים והיותו בנוי מסלעים נוחים לחציבה גרמו ליהודים לבחור בהר הזיתים כאתר קבורה כבר בימי בית ראשון. התקדשות ההר והמסורות שהתפתחו אודותיו גרמו לרצף של קבורה על הר הזיתים הנמשך עד היום. זהו בית הקברות היהודי הפעיל העתיק ביותר בעולם. בית הקברות מהווה פנתאון לאומי-יהודי: נטמנו בו לא רק רבנים כי אם גם אנשי רוח (כגון סופרים ומשוררים) ואישי ציבור חשובים ביניהם רה"מ לשעבר **מנחם בגין**. להר הזיתים חשיבות רבה בקרב 3 הדתות המונותאיסטיות. ביהדות המקום קשור לתחיית המתים עם בוא המשיח, והאמונה כי היא תקרה ראשית כאן. בנצרות המקום קשור בדך שעשה ישוע ויש בה כמה כנסיות. באיסלאם ההר קשור ליום הדין, היום האחרון בו מכה תגיע להר הזיתים ופה יהיה המשפט האחרון של הצדיקים והרשעים.

כינוש העיר על ידי דוד

בהתחלה דוד ביקש ממלך יבוס לקנות את ירושלים בכסף, אך מלך יבוס לא הסכים וגם זלזל בו ואמר, שגם אם עיוורים ופיסחים ישמרו על השער, דוד לא יצליח לכבוש את העיר. **"וַיֵּלֶךְ הַמֶּלֶךְ וְאֲנָשָׁיו יְרוּשָׁלַם, אֶל הַיְבֹסִי יוֹשֵׁב הָאָרֶץ, וַיֹּאמֶר לְדָוִד לֵאמֹר: "לֹא תָבוֹא הַנָּה, כִּי אִם הַסִּירְךָ הָעוֹרִים וְהַפְּסָחִים".** למרות זאת, הצליח דוד עם שר צבאו יואב בן צרויה לכבוש את העיר. **"וַיִּלְפַּד דָּוִד אֶת מִצְדַּת צִיּוֹן, הִיא 'עִיר דָּוִד'. וַיֹּאמֶר דָּוִד בַּיּוֹם הַהוּא: "כָּל מִכָּה יְבֹסִי וַיִּגַע בְּצַנּוֹר וְאֶת הַפְּסָחִים וְאֶת הָעוֹרִים שֶׁנֶּאֱמָר נֶפֶשׁ דָּוִד"** דוד, ויואב בן צרויה שר צבא דוד, נכנסו דרך "צינור" (עם עוד לוחמים). יש אומרים שזהו מעיין הגיחון, ויש אומרים שזה מעין פיר, מגדל שמירה או מנהרת מים. הם נכנסו לעיר והבהילו את היבוסים שלא היו מוכנים להתקפה, ופתחו את החומות לשאר הלוחמים, שניצחו את הצבא היבוסי.

מדוע דוד הקים את בירתו דווקא כאן?

- מים** – הגורם החשוב, וכאן נמצא מעיין הגיחון (עוד לא הייתה אז טכנולוגיה להביא מים ממרחק), שספיקתו 600-800 אלף קוב בשנה.
- מזון**, מחיה – חקלאות. בירושלים יורדים 500 מ"מ גשם בשנה, אפשר לגדל גידולי בעל כגון גפן, תאנה ורימון, ובזכות המעיין גם לפתח חקלאות שלחין. שטחים חקלאיים עובדו בגיא בן הינום, בנחל קדרון, בעמק רפאים ובפקעה. בהר הזיתים גידלו עצי זית.
- מיקום** – על אם הדרך. במישור החוף ישבו פלישתים, ועל גב ההר הייתה דרך שקישרה את היישובים היהודים. ירושלים נמצאת במרכז החבל ההררי, בין יהודה לשומרון, ועל הדרך החשובה – "דרך האבות".
- מיגון** – הגנה. העיר מוקפת ע"י גאיות: ממזרח הקדרון, עמוק, תלול ומצוקי; וממערב הגיא המרכזי. חסרה הגנה טבעית מצפון, אולם מצפון הגנה מצודת ציון שבנו היבוסים (בה נמצא כיום מרכז המבקרים של עיר דוד).
- ממלכתו**, לממלכה המאוחדת – ירושלים לא נבחרה בשל סגולותיה, שהיו לה, אלא בשל מה שלא היה לה. דוד כרת ברית עם כל העם, וחיפש מקום לאחד את כולם, להקים בירה על-שבטית, ולכן בחר באזור ניטרלי. המקום נשאר עד אז יבוסי, מובלעת כנענית אחרונה בהר, כי אף אחד לא כבש אותה: לא יהושע בן נון, ולא אף אחד מהשבטים. הייתה מריבה בין השבטים לאיזו נחלה שייכת ירושלים, ולכן המשיכו בכיבוש ולא נשארו בה, והיבוסים תפסו אותה.

6. מרכז דתי – אחרי שדוד כבש את ירושלים הוא עשה מהפך מדיני (בעצם זה שבנה בירה על-שבטית), אך גם מהפך בהנהגה הדתית, כי הפך את המקום למרכז דתי – כשהביא את ארון הברית, המשכן. עד אז לא היה קשר בין מקום המשכן ומקום המלך. המהפך התרבותי הזה עורר תסיסה, יצר התנגשות בין אנשי הדת – הנביאים, לבין המלכים, והוליד את הנבואה המדינית, החברתית.

עד למאה ה-19 אף אחד לא העלה על דעתו שכאן הייתה העיר ירושלים, אלא חשבו שהעיר הייתה ממערב, היכן שהיום נמצא הרובע היהודי. בשנת 1033 פקדה את ירושלים רעידת אדמה, בתקופה הפאטימית, ועיר דוד נשארה מחוץ לחומה. עיר דוד נקברה והייתה תחת אדמת סחף עד 1867, כאשר צ'ארלס וורן גילה באקראי את העיר מחוץ לחומה.

צ'ארלס וורן, קצין בחיל ההנדסה הבריטי, הגיע לארץ עם ה-PEF Palestine Exploration Fund, ביקש לחפור בירושלים, אך העות'מאנים לא אפשרו לו. הוא חפר בין השנים 1867-1870 בפירים מחוץ לחומה, כך שלא ראו אותו. כשהגיע לפינה הדרום-מזרחית של חומת העיר העתיקה גילה חומה קדומה שהמשיכה לאורך הקדרון לכון דרום. הוא קרא לחומה "חומת העופל" (מלשון העפלה; באוכף שבו עולים מעיר דוד למכלול של הר הבית בהר המוריה). נחל קדרון, הגבול המזרחי של עיר דוד, היה אז עמוק בכ-10-15 מטרים לעומת היום (מאז הוא התמלא בסחף), ואליו יורד מדרון תלול ומצוקי. הגיא המרכזי (שנקרא כך בתקופת בית ראשון, ובתקופת בית שני נקרא גיא הטיירופיון שפרושו "עמק עושי הגבינה"), הגבול המערבי של עיר דוד, התמלא ב-18 מטרים סחף, בנתיב הכביש שלאורך סילוואן (רחוב מעלות דוד של היום) עד לחניון גבעתי. ממערב – הרובע היהודי; מצפון הר המוריה (הר הבית); ממזרח הר הזיתים. עיר דוד הייתה העיר התחתונה. טווח החיצים, כלי הנשק באותה תקופה, היה 150 מטרים, ולכן הייתה חשיבות לגובה ביחס לסביבה המידית, אך לא הייתה בעיה שהר הזיתים ממזרח גבוה ממנה – כיוון שהעיר רחוקה ממנו יותר מ-150 מטרים.

הר המוריה נמצא מצפון, מחוץ לעיר דוד. דוד קידש אותו, ושלמה בנה בו את בית המקדש. הר המוריה הוא כנראה המקום שבו אברהם כמעט הקריב את יצחק, אך לא ברור אם דוד ידע

שעקידת יצחק הייתה בהר המוריה. כששלמה סיפח את אזור הר המוריה הוא הוסיף 120 דונם, וחיבר אותו לעיר דוד: "ירושלם הבנויה – בעיר, שחברה-לה נחדו" (תהלים קכב ב-ג). ההיררכיה של: אל-מלך-עם מובנית באדריכלות ובטופוגרפיה של העיר, הגבוהה בצפון ונמוכה בדרום.

בימי חזקיהו, במאה ה-8 לפנה"ס, עם קריסת ממלכת ישראל העיר התרחבה, התיישבו בגבעה המערבית – כיום אזור הרבעים היהודי והארמני, וגבולה מדרום וממערב היה גיא בן הינום. שריד

חומה מהחלק הצפוני של הגבעה המערבית נתגלה – "החומה הרחבה" ברובע היהודי. אנחנו בגבעת המזרחית – עיר דוד.

הביזנטים יצרו בלבול בשמות כאשר בתקופתם בנו את כנסיית ציון מדרום-מערב, והשם הר ציון עבר לשם. הר ציון המקראי הוא הר המוריה.
בית עלמין בונים ממזרח לעיר (כי בישראל, בד"כ, הרוחות מערביות). נחל קדרון לא אפשר התרחבות מזרחה, ולכן **הר הזיתים** הפך לבית העלמין.
 השיפוע המערבי של הר הזיתים (סילוואן, כפר השילוח) הוא מאבן גיר מְלֶכָה (מלכותי) טוב ונוח לחציבה, וחצבו בו מערות קבורה. בהר הזיתים נתגלו 51 מערות קבורה מימי מלכי יהודה, הבית הראשון, ככל הנראה בית העלמין הקדום ביותר בירושלים.

**תצפית
שטח G**

ירושלים הייתה עיר מבוצרת – הייתה לה הגנה טבעית ותוספת של חומות, ולכן היה קשה לדוד ולקודמיו לכבוש אותה.

ידוע שירושלים הייתה קיימת כעיר לפני דוד ממקורות חוץ מקראיים:

1. **כתבי המארות** מהמאה ה-18 לפנה"ס, שתי קבוצות של תעודות מצריות, כתובות על כלי חרס או צלמיות חומר, שבהן רשומים שמות מקומות ושליטיהם, ופירוט הקללות והמארות שתחולנה על ראשם. המצרים האמינו שעם שבירתן וקבורתן בטקס פולחני, יפגעו באויביהם הנזכרים בתעודות.
 בכתבי המארות הוזכרו ערים חזקות כגון אשקלון, מגידו, בית שאן ורושלמו – היחידה שהוזכרה מהחבל ההררי (גם במקרא ירושלים מופיעה בשם "שלם", עם מלך בשם מלכיצדק).
2. **מכתבי אלעמרנה** מהמאה ה-14 לפנה"ס.

בשנת 1923 חשפו **מקאליסטר ודנקן** את מבנה האבן המדורג בשטח G, וחשבו שאלה חומות העיר. בשנת 1961 (תחת המשטר הירדני) חפרה במדרון **קתלין קניון**, ארכאולוגית בריטית, עד שחשפה קטע של חומה עבה, כ-2.5 מטרים, מאבנים גדולות – התחתית של שער יבוס.

בבסיס המגדל היא גילתה חרסים מהברונזה התיכונה II, מהמאה ה-18 לפנה"ס, והבינה שאלה יסודות קדמוניים, כמעט בני 4,000 שנה, שעליהן יש תוספת ישראלית מימי המלך שלמה מהמאה ה-10 לפנה"ס.

מחוץ לחומה נתגלו יסודות של ביצורי ענק – בית המעיין, מפעל המים. מעיין הגיחון נמצא מדרום-מזרח למפעל המים.

חלוקת שטח G

גובה מבנה האבן המדורג שמולנו ("א" בתרשים) היום הוא 18 מטרים, משערים שגובהו היה 30 מטרים.

יגאל שילה חפר בשנים 1978-1985, אולם הדו"ח הסופי של החפירה פורסם רק לאחרונה. **גי'ין קהיל** תיארך את המבנה לסוף המאה ה-13 לפנה"ס עד תחילת המאה ה-12 לפנה"ס, כלומר על פיו הקיר נבנה ע"י היבוסים, לפני דוד.

מבנה האבן המדורג תמך במצודה ענקית שישבה מעל, שהגנה על העיר מצפון. המאסיביות של קיר התמך מלמדת על עוצמת הביצור שהייתה למעלה.

נמצאו במקום בתי מגורים מהמאה ה-7 לפנה"ס, לא מימיו של דוד, אבל מצאו רצפות נמוכות יותר שתוארכו למאה ה-10 לפנה"ס, מתקופת דוד. כנראה שהייתה כאן קריית מלוכה.

נמצאו אוסטרקונים עם השם **אחיאל** ("ב" בתרשים), בבית בדגם בית מגורים המאפיין את

הבנייה הישראלית באותה עת

– **"בית ארבעת מרחבים"**,

שלו חצר מרכזית קטורה

(ללא תקרה), וסביבו שלושה

חדרים מקורים. העמודים

שאנו רואים החזיקו את

התקרה. בחצר רביעי, מצפון

לבית, נמצאה **אסלה מאבן**,

והסיקו שכנראה הבית היה

שייך לאנשים עשירים, שהיו

להם עבדים שפינו את הבור.

מתחת לאסלה נמצאו הפרשות

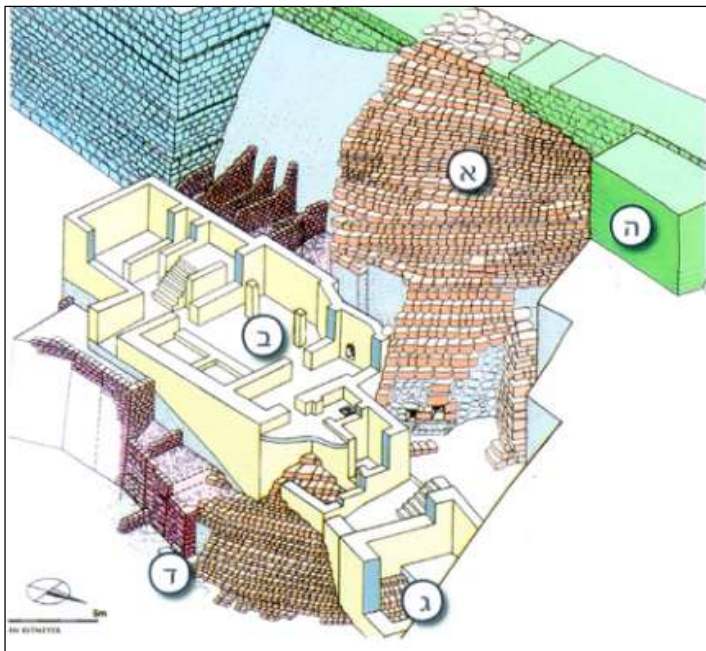
שנבדקו, ונמצא שהכילו

חובזה (חלמית גדולה), וגם

תולעים הנמצאות בבשר נא,

בשר אדם: כנראה עדות

לקניבליזם.

כל הבתים חרבו בשנת 586 לפנה"ס כאשר **נבוכדנצר** שרף את העיר.

יגאל שילה תאר שהוא הלך בתוך 90 ס"מ אפר, כלומר היה כאן חורבן של ממש.

בבית השרוף ("ג" בתרשים, הצפוני ביותר), הנמצא ליד גרם המדרגות, נמצאו שאריות מרהיטי עץ, יחד עם ראשי חץ מברזל, נחושת, וגם סקיטו-איראני (הלהב המשולש), שהם ראשי החץ הבבליים.

בבית הבולות ("ד" בתרשים) מצא **יגאל שילה** 51 בולות (בנוסף לאלו שנמצאו בבית אחיאל

ובחדר השרוף), 45 מהן בכתב עברי קדום, עם שמות ישראלים ודמויות מהתנ"ך.

כאן נמצאה בולה של **גְּמַרְיָהוּ בֶן-שָׁפָן**, שר וסופר בימי המלך **יהויקים** (ירמיהו לו י), וגם בולה

בשם **ברכיהו בן נריהו**, בְּרוּךְ בֶן-נְרִיָּה (ירמיהו לו ד), סופרו הנאמן של ירמיהו, כלומר ליד אותו

מבנה ציבורי רם דרג היה כנראה מבנה של ארכיב. הארכיב עלה באש, אך האש צרפה את

הבולות והן התקשו ונשמרו. היום הן במוזיאון ישראל.

אחרי החורבן, חזר **זרובבל** מבבל, ו**נחמיה** בנה חומה בשנת 444 לפנה"ס ("ה" בתרשים).

<p>אילת מזר פרקה מגדל שנמצא מתקופה זו, ומצאה שתי שורות של כלבים קבורים (התרבות הפרסית, כמו בתל אשקלון). המגדל תוארך לתקופה הפרסית, מתקופת נחמיה. החורבן הבבלי היה טוטאלי, הרסו את החומה, וכל מה שמעליה התמוטט. לכן נחמיה העתיק את החומה גבוה יותר, והחומה למעלה היא כנראה מראשית ימי הבית השני.</p>	
<p>מערכת המים בעיר דוד – ראה נקודת הרחבה.</p> <p>בחלק התלול שירדנו היו כנראה מדרגות עץ שלא נשתמרו. הירידה של תושבי העיר למים התאפשרה לאור נרות שמן, שהוצבו בגומחות שבדפנות המנהרה. גרם המדרגות המודרני מסתיר מתחתיו את מצוק הסלע התלול, שלושה מטרים גובהו, ששימש מכשול בדרכו של כל אויב שהיה מעז לנסות לעלות במנהרה. עברנו בדרך משטח ישר רחב יותר ממדרגה רגילה, קרוב יותר לסוף המדרגות, שם הייתה החומה, ומשם עברנו לחלק השני שהוא פחות תלול. בהמשך הדרך המנהרה מתעקלת ויורדת במתינות אל מתחת לחומת העיר עד לראש הפיר שדרכו עלה וורן. הטיפוס במדרגות האחרונות הביא אותנו למנהרה שוורן לא ראה.</p> <p>המנהרה המקורית נחצבה בסלע המַלְפָּה הרך, בחלק העליון שהלכנו בו. במאה ה-8 לפנה"ס הועמקה רצפת המנהרה אל תוך סלע המיזי-אחמר הקשה שאנו עומדים עליו, ובתוך כך נתגלה באקראי ראש הפיר האנכי.</p> <p>מנהרת הסתרים התת-קרקעית הובילה אותנו אל פני השטח של המדרון המזרחי, מחוץ לחומות העיר. בתקופת יבוס (שבט כנעני) היה מקום זה תחת כיפת השמים. למרגלותינו נובע מעיין הגיחון, ומדרום לנו הבריכה הכנענית, בריכה שנחצבה בסלע הטבעי. שטח הבריכה 1510 x מטרים, ועומקה המירבי הוא כ-14 מטרים. מתחת לפיגום הברזל שאנו עומדים עליו נראות אבני ענק. אלו יסודותיו של מגדל המעיין, שהקיף את מעיין הגיחון. אבני המגדל שוקלות טונות אחדות, וזו הפעם הראשונה שנתגלו בירושלים אבני בנייה בגודל כזה מהתקופות הקודמות לימי הורדוס.</p> <p>רוחב הקיר המזרחי של המגדל הוא כ-7 מטרים, ושטחו של המגדל הוא כ-230 מ"ר. ממדי המגדל כמו היכולת הטכנולוגית הגבוהה שנדרשה ליצירת מפעל המים, מעידים על רמת השכלול הגבוהה של העיר הכנענית בתחומי ההנדסה והבנייה.</p>	<p>מערכת המים – פיר וורן ומערכת המים הכנענית</p>
<p>משפחת מיוחס היא משפחת רבנים, סוחרים ואנשי ציבור ספרדית. אבות המשפחה הגיעו לארץ ישראל בתחילת המאה ה-16 בעליית מגורשי ספרד וכן במאה ה-17 מאיזמיר והתיישבו בירושלים. המשפחה היתה מהראשונות שיצאו להתיישב מחוץ לחומות העיר. כמו כן היו מבין המשפחות הספרדיות הראשונות שבניהן התחתנו עם משפחות אשכנזיות, דבר שהיה נדיר בתקופתם. בשנת 1873 יצאה משפחת מיוחס מהעיר העתיקה שאת שעריה נעלו באותם הימים עם חשכה, ובנתה את ביתה באזור הכפר סילוואן. בשנים 1913-1914 חפר הארכאולוג היהודי צרפתי ריימון וייל באזור הסמוך לבית וגילה שם מספר מערות שאותן זיהה עם קברי בית דוד. בתקופה הרומית שימש המקום מחצבה, ההרס שנגרם למערות מקשה על זיהויו של האתר. בשל גילוי המערות והכוונה לחפור מתחת לביתה, עזבה משפחת מיוחס את המקום. ההתיישבות היהודית באזור התחדשה בשנת 1991 וכיום מתגוררות בו 2 משפחות.</p>	<p>בית מיוחס</p>

כתובת תאודוטוס

בחפירה נחשפה כתובת **תאודוטוס בן וטנוס** כתובת זו ביוונית מזכירה בית כנסת ירושלמי וכן אדם בשם **תאודוטוס בן וטנוס** שהוא ואבותיו כיהנו כראשי בית הכנסת כבר בימי בית שני. ממצא זה הוא עדות ארכאולוגית לכך שבירושלים היו בתי כנסת גם בזמן שבית המקדש השני עמד על תלו.

תרגום הכתובת:
"תאודוטוס בן וטנוס כהן וראש בית הכנסת (ארכיסינוגוס) בן ראש בית כנסת; נכדו של ראש בית כנסת בנה את בית הכנסת לשם קריאת תורה ולימוד מצוות (ו)את האכסניה והחדרים (ו)מתקני המים לשם הארכת הנצרכים מן הנכר שאותו (את בית הכנסת) יסדו אבותיו והזקנים וסימונידס"

מן התוכן ניתן להסיק כי הכתובת ניצבה בכניסה **לבית כנסת** (או על משקופו), בעיר דוד או בסביבתה. מאחר שהעיר חוותה חורבן פיזי גדול בשנת 70 לספירה, קשה לדעת האם הכתובת לא הושלכה אל מורדות עיר דוד מכל מקום אחר. הכתובת כאמור מלמדת על קיומו של בית כנסת ושל קומפלקס הארחה בירושלים, ששימש לקיום חיים יהודיים ולאירוח עולי רגל מחוץ לארץ.

מן הכתובת ניתן ללמוד על שושלת של **"ראשי בית הכנסת"** - תפקיד שנראה כי עבר מאב לבן, וכי נושאו היו אחראיים על הקמתו ותחזוקתו של מוסד שכזה. שמו הנוכרי של בעל הכתובת - **תאודוטוס בן וטנוס** - מלמד כי ההשפעה ההלניסטית לא פסחה באותה עת גם על אלה שראו בלימוד תורה ובקיום מצוות חלק בלתי נפרד מחייהם. כך גם העובדה שהכתובת כתובה ביוונית, מצביעה על כך שרבים מהעולים לרגל ככל הנראה לא ידעו כלל עברית.

המעניין בתיאור תפקידיו של בית הכנסת הוא שלא מוזכרת בו כלל **תפילה**. נראה כי מדובר בתקופה בה טרם גובש עדיין תפקידו של בית הכנסת כמקום התייחדות עם האל, דבר הנפוץ הרבה יותר החל מימי המשנה והתלמוד. בתקופה שעדיין היה המקדש קיים, ובוודאי בירושלים שסביבו, הפולחן התרכז בבית המקדש בלבד, ובית הכנסת שימש להתכנסות ציבורית ולימוד תורה בלבד.

בריכת השילוח

בעקבות החפירות שנערכו מאז שנת 2004 ואילך, נחשפה בריכת השילוח של ימי בית שני. עד החפירות מקובל היה לזהות את בריכת השילוח מעט צפונית יותר, במקום בו נמצאת בריכה מן התקופה הביזנטית ("**בריכת סילוואם**").

גודל הבריכה בימי הבית השני הגיע ככל הנראה לכ-3 דונם. בסמוך לבריכה נתגלה ריצוף עשוי לוחות אבן, של רחוב הרודיאני רחב ידיים שהוביל מהבריכה צפונה לאורך הגיא המרכזי לעבר הר הבית.

החופרים מניחים שבריכה זו בנויה על שרידיה של בריכת השילוח הקדומה מימי הבית הראשון שאליה היטה חזקיהו המלך את מי הגיחון.

הבריכה מימי בית ראשון

בריכה זו נזכרת בספר נחמיה" ואת חומת בריכת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דוד" (ג טו)

מן הבריכה הזו לא נחשפו שרידים ברורים. אלה עשויים להתגלות אם יחפרו מתחת לגרמי המדרגות של הבריכה המדרגת מימי הבית השני התופסת את כל שטח הגן.

הבריכה מימי בית שני

במהלך עבודות להחלפת צינור ביוב ראשי שנערכו בשוליו המזרחיים של העמק, היישר מתחת למצוק הסלע הדרומי של עיר דוד, בקיץ 2004, חשף הארכאולוג **אלי שוקרון** מדרגות אבן אחדות. בעקבות כך נערכה חפירת הצלה מטעם רשות העתיקות בהנהלת **אלי שוקרון** ורונן רייך .

בחפירה נחשף צדה הצפוני-מזרחי של בריכה מדרגת גדולת מידות. נחשפו גם פינותיה הדרומית-מזרחית והצפונית-מזרחית. מטבעות שהוצאו מן המלט המלכד את אבני הבנייה היו כולם מן המאה הראשונה לפנה"ס. מכאן שהבריכה המדרגת נבנתה לראשונה בימי הבית השני. לא ניתן לדייק ולומר אם היה זה בשלהי ימי החשמונאים, או בתחילת ימי המלך הורדוס. החופרים הציעו לזהותה עם בריכת השילוח הנזכרת בברית החדשה .

בריכת סילוואם
 נמצאת ביציאה מנקבת חזקיה, מערבית לבריכת השילוח. הבריכה היא בריכה ביוזנטית שנחפרה ע"י הקיסרית **אבדוקיה** במאה ה-5 לספירה, בעת הקמת הכנסייה הביזנטית. **יוסף בן מתתיהו** כתב ביוונית – **סילוואם**, ההגיה היוונית של השם העברי שילוח, ושמה התגלגל בשפה הערבית ל**סילוואן**. אבדוקיה נתנה את השם הזה כדי לציין את מקום ריפוי של העיוור מלידה ע"י **ישוע**, שעל פי המסורת הנוצרית התרחש בבריכת השילוח. אבדוקיה חפרה את הבריכה כיוון שלא ידעה על קיומה של הבריכה מתקופת בית שני.

מדוע לא מצאה את בריכת השילוח? לאחר חורבן הבית השני נסתם אפיק הגיא המרכזי, ובריכת השילוח המקורית נעלמה תחת שכבות סחף. בשנת 2004, קו הביוב השחור (אותו רואים כשנמצאים על המדרגות של בריכת השילוח, מעל למדרגה העליונה מצפון למדרגות) עמד להתמוטט, ואלי שוקרון שלח טרקטוריסט לחזק את קו הביוב. הטרקטוריסט ירד מתחת לקו הביוב, וגילה את המדרגות של בריכת השילוח.

המדרגות שנתגלו הן דפנות של בריכה – בריכת השילוח מבית שני. הבריכה נבנתה לראשונה בתקופה החשמונאית, בתוך המלט של המדרגות מן השלב הראשון נמצאו מטבעות מתקופת המלך אלכסנדר ינאי. הורדוס דיפן את המדרגות היורדות לבריכה באבני גזית. על גבי הריצוף נמצאו כתריסר מטבעות, כולם מטבעות ברונזה מן השנה השנייה, השלישית והרביעית למרד הגדול. ממצא זה מעיד שריצוף האבן המלווה את שוליה הצפוניים של הבריכה, ומכאן גם הבריכה, היו בשימוש עד למועד חורבן ירושלים בידי רומא בשנת 70 לספירה.

<p>הבריכה מימי חזקיה (תקופת הברזל / הבית הראשון, המכונה ברכת אלהמרה) הייתה מדרום, במקום שבו נמצא היום בוסתן. הבריכה מתקופת הברזל טרם נחפרה כי האדמה שייכת לכנסייה היוונית-אורתודוקסית.</p>	
<p>חניון גבעתי</p> <p>חלק מהאתר הארכאולוגי של עיר דוד. החניון קרוי כך בעקבות פיגוע טרור שהתרחש במקום ב-15 באוקטובר 1986, כנגד חיילי חטיבת גבעתי שסיימו טקס השבעה ברחבת הכותל. המקום שימש במשך שנים כחניון לבאי הכותל עד שהפך לאתר חפירות. החפירות באתר זה החלו בחודש מרץ 2007. זוהי אחת מהחפירות הארכאולוגיות החשובות הנעשות בתחום עיר דוד.</p> <p>בשנים 1923-1925 נערכו ממזרח לשטח החפירה, חפירותיהם של מקאליסטר ודנקן. בשנים 1961-1967 נחפר השטח על ידי קתלין קניון אשר חפרה בקצה הצפון-מזרחי של השטח (שטח M) מדרום השטח נחפר בשנת 1927 על ידי קרופוט ופיצג'רלד. את החפירה בשטח הנוכחי החל בשנת 2005 הארכאולוג אלי שוקרון, שהעביר את ניהול החפירה לדורון בן עמי. שרידי הבית הראשון טרם נחפרו.</p> <p>נמצאו קמרונות עם פרסקאות, רצפת פסיפס ומקוואות מימי הבית השני, המאה ה-1 לספירה. הלני המלכה התגיירה, הייתה אדוקה, ועלתה מעיראק לירושלים עם משפחתה בשנות ה-30 לספירה. היא בנתה את הארמונות שלה בעיר התחתונה, אולי כי ביקשה לחיות בקרבת הפרושים שחיו כאן.</p> <p>יש השערה שהארמון באתר חניון גבעתי (מדרום-מזרח), היה של הלני המלכה, אחד מארבעת הארמונות עליהם מספר יוסף בן מתתיהו.</p> <p>הרחבה שלפנינו (בצד המערבי) היא חלק מארמון רומאי, עם בסיסי עמודים, וכל השטח היה מלא אדמת גינה. מבנה פתוח שמקיף גינה נקרא חצר פריסטילית.</p> <p>נמצאו חדרים ממערב ומצפון – כנראה שזו וילה רומית מהמאה ה-3 לספירה. העיר נקראה אז איליה קפיטולינה. אולי המושל הרומי גר כאן. נמצא כאן גם עגיל זהב ופנינה, ואבן ברקת.</p> <p>הבית קרס ברעידת אדמה בשנת 363, אבל שופץ ע"י הביזנטים. מצאו כאן 264 מטבעות זהב ביזנטיות ועליהן ציור של הקיסר הרקליוס, כולן משנת 613 בקונסטנטינופול. בשנת 614 הפרסיים כבשו את ירושלים.</p> <p>נאדין רוס, מתנדבת בריטית, מצאה את המטבעות האלה טמונות באדמה, בלי שנעשה בהן שימוש. עד החפירה הזו חשבו שירושלים הרומאית לא הגיעה לפה, ועכשיו מתברר שכן.</p> <p>בשנת 2015 התגלו בחפירות חלקי מבצר: קטע של חומה מסיבית, בסיס מגדל גדול (רוחב של</p>	

4 מטרים ואורך של 20 מטרים), וחלקלקה שנבנתה בסמוך לחומה ועשויה משכבות עפר, אבנים וטיח, ונועדה להרחיק את התוקפים מבסיס החומה. שיפוע זה הגיע עד לערוץ הטירופיאון, העמק

שחצה את העיר, שהיווה מכשול נוסף במערכת שהגנה על המבצר. המטבעות הרבים מימי המלכים **אנטיוכוס הרביעי** ועד ימי **אנטיוכוס השביעי**, והמספר הרב של קנקני יין שיובאו מהמערב לירושלים והתגלו באתר מספקים עדות לזמן שבו חיו במצודה, וכן לזהות הנכרית של יושביה. המצודה נבנתה על מצוק סלע גבוה ושולטת על מדרונותיה התלולים של

גבעת עיר דוד. מצודה זו חלשה מקרוב על כל דרכי הגישה אל המקדש, וניתקה אותו מחלקיה הדרומיים של העיר.

המצודה הייתה חלק ממערך ההגנה שהוקם בראש גבעת עיר דוד בימיו של המלך היווני **אנטיוכוס (הרביעי) אפיפנס**, שגזר גזירות שמד על היהודים.

כיום מוסכם על רוב החוקרים שכאן הייתה ה"**תקרא**" היוונית, המבצר שהקים אנטיוכוס ומוזכר בספרי המכבים ובתיאוריו של **יוסף בן מתתיהו**, במטרה לפקח ממנו על הפעילות בעיר ובבית המקדש.

בנוסף נמצאו באזור החפירות אבני קלע מעופרת, ראשי חצים מברונזה ואבני בליסטראות, המהווים הוכחה לקרבות הקשים שהתנהלו במקום בימי החשמונאים בנסותם לכבוש את המבצר. על פי המקורות, אנשי ירושלים סבלו קשות מיושבי המבצר שבו שכנו אנשי צבא שכירים ויהודים מתייוונים.

רק בשנת 141 לפנה"ס עלה בידי **שמעון החשמונאי** להכניעם, בתום מצור ממושך והרעבתם של אנשי חיל המצב היווני.

בשנת 2016 העמיקו החוקרים לחפור עד לשכבותיה של ירושלים מימי הבית הראשון. בתוך המבנה, הבנוי אבני גזית מפוארות, נמצאו שתי חותמות ועליהן שמות עבריים בכתב ראי באותיות עבריות קדומות: האחת נושאת את השם **עליהנה בת גאל** והשנייה של גבר בשם **סעריהו בן שבניהו**. להערכת החוקרים, יתכן כי המבנה הבנוי היטב שימש כמרכז מנהלי.

נקודת הרחבה – מערכת המים בעיר דוד

לעיר דוד היה מקור מים יחיד: **מעייין הגיחון**. כדי להשתמש במי המעיין נבנתה מערכת מים בתקופה הכנענית, שעברה שינוי כנראה בימי חזקיהו.

במאה ה-18 לפנה"ס (תקופת הברונזה התיכונה II), ביצרו תושביה הכנענים של העיר את מעייין הגיחון במגדל אדיר. מי המעיין הוזרמו בתעלה תת-קרקעית חצובה בסלע אל בריכה גדולה, ה**בריכה הכנענית**, שם הם נאגרו. חלק זה של מערכת המים היה מוגן בביצורי ענק.

תושבי העיר ירדו אל הבריכה המבוצרת שמחוץ לחומות דרך מנהרה תת-קרקעית מפותלת, המכונה "מנהרת הסתרים". בחלק התחתון של המנהרה נבנו שתי חומות, שיצאו מהמנהרה החוצה, וביניהן ניתן היה להלך בבטחה. המעבר המבוצר הוליך אל הבריכה והמעייין.

מעייין הגיחון היה בעבר מעייין פועם (היום המערכת הקרסטית השתנתה ולמעייין שפיעה קבועה). המים הגיחו בפעימות תכופות וקצובות, הבריכה הכנענית התמלאה, והמים נשפכו אל התעלה הכנענית (שחלקה נקבה וחלקה תעלה פתוחה), לאורך המדרון המזרחי של עיר דוד אל בריכת אגירה.

חלונות ההשקיה בדופן המזרחית של התעלה סייעו בוויסות המים לחלקות. המים יצאו לתעלות השקיה, ושימשו להשקיית השטחים בנחל קדרון, בדרומה של העיר. שם היו "גני המלך", "גידלו בהם מור ואוהלות – כמתואר בשיר השירים.

למה נבנו ביצורים סביב מעייין הגיחון והבריכה, ולא הקיפו אותם עם חומת העיר? חומה צריכה להיות לפחות בגובה של שליש מגובה הגבעה עליה היא עומדת, על-מנת להקשות על התוקף, וליהנות מעליונות טופוגרפית. אם היו מקיפים את המעיין והבריכה עם חומת העיר, החומה הייתה במקום נמוך מדי ולא הייתה מגינה על העיר.

כנראה בשלהי **המאה ה-8 לפנה"ס**, חזקיהו הטא את מי הגיחון דרך מנהרה מפותלת, שנחצבה בבטן הסלע אל בריכת השילוח, שגם אותה הקיף בחומה, כנאמר בדברי הימים "וְהוּא יַחְזְקִיָּהוּ, סָתַם אֶת-מוֹצָא מַיְמֵי גִיחֹן הָעֵלְיוֹן, וַיִּשְׂרַם לְמַטֵּה-מַעְרָבָהּ, לְעִיר דָּוִד"

חזקיהו חשש שהמים הרבים מחוץ לעיר ישמשו את הצבא האשורי, שהרי הצבא האשורי יכול להציב מצור רק אם יש לו מקור מים. המפעל הקודם לא התאים לתקופת מצור כי המים זרמו בתעלה פתוחה

בחוץ. חזקיהו רצה מקום שיהיה נגיש לתושבי העיר ולא נגיש מבחוץ. לכן הוא חפר נקבה תת-קרקעית, במפלס

בריכת השילוח

חזקיהו בנה בריכה כדי לאגור את מי המעיין שהובלו בנקבה, ובספר נחמיה מכונה בריכה זו בשם "בריכת השלח". בסוף ימי הבית השני, בימי בית הורדוס, נבנתה במקום בריכה מפוארת, היא **בריכת השילוח**. שטח הניקוז של הבריכה 3 דונם, 50x60 מטרים. לבריכת השילוח היה אפיק בו הוזרמו המים לשטח שבו המים יכלו לחלחל, ולהעשיר את מי התהום. הסכר מתקופת הברזל מרמז על מיקומה של בריכת השילוח.

פיר וורן

כשצ'ארלס וורן חפר באזור עיר דוד בשנים 1867-1870, היה מעיין הגיחון מעיין פועם. וורן מספר שהוא נכנס לנקבה למטה, ממעיין הגיחון, זחל בתוך המים שפתאום התחילו לעלות.

וורן שם לב שהנקבה שבה זחל חצובה. כשהתקדם, חש מימין בקיר מילוי. הוא פרק אותו וגילה פיר אנכי באורך 13 מטרים ובקוטר 2 מטרים. הוא טיפס באמצעות פיגומים וסולם חבלים, הגיע למעלה וגילה את המעבר התת-קרקעי

וורן חשב שהפיר הוא חלק מהמערכת התת-קרקעית, ושדרכו שאבו את המים. הוא חשב שהמעיין נמצא מחוץ לעיר ואיננו מוגן, ושיער שהתעלה בה זחל היא תעלת הזנה מהמעיין עד לתחתית הפיר, והשאיבה בוצעה בדליים מראש הפיר.

וורן כתב ספר בשם "ירושלים התת-קרקעית" שתורגם ע"י רחבעם זאבי.

משלחת פרקר, בשנים 1909-1911, ובראשה הארכאולוג הצרפתי-דומיניקני **האב לואי-איג ונסאן**, חשפה מנהרה בראש פיר וורן, שלימים נתגלתה כקטע המנהרה התת-קרקעית המוביל אל הבריכה הכנענית. הם לא ייחסו לה חשיבות, וגם לא הספיקו לחפור אותה. בשנת 1995 גילו רוני רייך ואלי שוקרון שהמעיין היה מבוצר, הגן עליו מגדל מבוצר, ולידו בריכה מוגנת. קודם הם גילו את המגדל המבוצר, את הבריכה הכנענית הגדולה חצובה בסלע, ואח"כ המשיכו לחפור את קטע המנהרה עד לראש פיר וורן.

בשנים 1978-1985 פענח דן גיל את פיר וורן וגילה שהוא טבעי, קרסטי.

חשיפת המערכת לפי סדר כרונולוגי:

1. המנהרה התת-קרקעית עד לפיר וורן, פיר וורן ונקבת חזקיהו התגלו בשנת 1867 ע"י צ'ארלס וורן, ונוקו בשנים 1909-1911 ע"י משלחת פרקר בראש לואי-איג ונסאן.
2. המגדל בקרבת המעיין נחשף בשנת 1961 ע"י קתלין קניון.
3. בשנים 1978-1985 פענח דן גיל את פיר וורן וגילה שהוא טבעי, קרסטי.
4. המנהרה התת-קרקעית מפיר וורן עד למעיין, ומערכת ביצורי המעיין התגלו בשנת 1995, ע"י רייך ושוקרון.
5. בריכת השילוח מבית שני התגלתה ע"י שוקרון.

רייך ושוקרון טוענים שבתקופת הברונזה התיכונה (המאה ה-18 לפנה"ס) המערכת לא ירדה לעומק של הפיר, הפיר לא נראה לעיין ולא היה נגיש. אז היה השימוש במערכת הכנענית. רק בשלב השני, בסוף המאה ה-8 לפנה"ס, כחלק מהקמת נקבת חזקיהו, התחילו להעמיק את המנהרה, לחצוב בסלע הדולומיט, אולי במטרה להגיע עד שכבת האקוויפר – המפלס נושא המים, ואז לפתע גילו את הפתח של הפיר שבמקור היה מערה קרסטית שנוצרה באופן טבעי לפני 400 אלף שנים. אבל לדעתם כנראה שלא השתמשו בפיר.

המסקנה כיום היא שהפיר לא היה חלק ממערכת המים.

שלבים בפיר וורן על פי ריך ושוקרון

